

ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐ ¹⁾

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ)

Կ

Վերևը դրած այր և կին բոշայի առանձնակի նկարագրութիւնից կարծեմ ընթերցողը քիչ թէ շատ զաղափար կազմեց նոցա փոխադարձ չարաբերութեան մասին, որ խիստ բնորոշ կերպով արտայայտուած է այն խոստովմով, որ տալիս է ամուսնանալու ժամանակ հարսնացուն իւր փեսացուին. երբ մօտենում է պսակի ժամը, ինչպէս պատմում են, փեսացուն մտնում և պահւում է թոնրում, իսկ հարսը մօտենալով նորան մի քանի անգամ համոզողական ոճով խնդրում է դուրս գալ թաքստեան տեղից. «Դուս էկօ, տոտիկներիդի մեռնիմ, դուս էկօ, մուրամ, կուրամ՝ քեզի կը պահեմ» (Դուս եկ, տոտերիդ մեռնեմ, ես մուրամ, կուրամ՝ քեզ կը պահեմ)։ Այդ խոստովմը ստանալով իւր նշանածից, փեսան դուրս է գալիս և դնում պսակելու։ Քանի որ աղջիկ է, բոշան ազատ է, չի շրջում ապրուստ ժողովելու, ապրում է հօր տանը, կատարելով միայն ընտանեկան թերթիւ գործեր. նրա երեսը բաց է, քողով չի ծածկած, նա ազատ է, խօսելը և մարդկանց երևալը նորան չեն արգելում։ Բայց երբ նա նշանւեց, մանաւանդ երբ նորա շրթունքը հնչեց չիշեալ անխուսափելի խոստովմը, որով նա դառնում է մի նոր տան անդամ, որով

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 7—8:

այդ տան կարիքներն ու հոգսերը հոգացողն ու մատակարարողն է դառնում, զրկւում է այն ազատ, անկախ դրութիւնից, որ վայելում էր իւր հօր տանը: Նա իրաւունք չունի իւր փեսայի տան մեծերի հետ խօսելու մի առժամանակ, պէտք է երեսը քողով ծածկէ մինչև որ սկսի իւր շրջակայութիւնը, մինչև որ ձեռքն է առնում աստանդական մահակը: Սկզբներում ի հարկէ նա լինում է ամաչկոտ և անհամարձակ, այդ պատճառով նորան առաջնորդում է իրրե մենտոր մի փորձաւու և հասակաւոր կին. իսկ հետզհետէ վարժելով իւր պարասմունքի մէջ, դառնում է իւր տան պահպանողը: Յղութեան վերջին ամիսներին սովորաբար բոշա-կանայք դադարում են շրջելուց և տանն են մնում: Թէև սակաւ չի պատահում, որ նոքա ճանապարհին կամ հեռու օտարութեան մէջ ծնելով, վերադարձին իրանց վաստակի հետ մի զաւակ էլ պարգև են բերում իրանց ամուսիններին:

Բոշա-կինը իւր այդ դրութեամբ, իբրև ընտանիքի առաջաւոր ոյժ, իբրև նորա խոշոր հոգսերի հոգացող, հասկանալի է, թանկ էլ պիտի դնահատուի: Ամեն մի բոշա-փեսացու պարտաւոր է մի պատկառելի դրամագլուխ վճարել իւր հարսնացուի ծնողաց: Այդ դրամագլուխը, որ «հատէմասի» (համաձայնութիւն, այո ասել) է կոչւում, Ախալքալաքի բոշաների որոշմամբ 115 ռուբլի է ներկայումս: Առաջ դա աւելի շատ է եղել, բայց անցեալ տարուց բոշա համայնքը կարգադրել է դորանից աւելի երբէք չի պահանջել, ոչ էլ վճարել: Այդ համեմատաբար մեծ գումարը նոքա առանձին դժւարութեամբ չեն վճարում. զէթ Ախալքալաքի բոշաները համեմատելով նոյն տեղի հայ գիւղացիների հետ, որոնց մօտ նոյնպէս այդ սովորութիւնը կայ, նոցանից շատ աւելի և որ զխաւորն է, շատ էլ դիւրութեամբ են վճարում: Այդ և ուրիշ մի քանի հանդամանքներ ցոյց են տալիս, որ բոշաները խեղճ, համարեան աղքատ ապրելով, աշխատածը յետ են դրում ձեռք շրջալ համար, թէև նոքա աշխատում են ամեն կերպ ցոյց տալ, թէ նոքա ամեն բանի կարօտ չեանեալ աղքատներ են. — Մի գշտ բոշայական յատկութիւն, որ ի հարկէ ոչոքի չը պիտի զարմացնէ:

Այդքան վաղ ստանալով աղջկայ ծնողները խիստ աղքատիկ օժիտ են տալիս իրանց աղջկան. մի զխմայիլուն և ընտիր մահակ,

մի մեծ կաշեայ տուրակ, իւր հագլի շորերը, երբեմն նաև մի զոյգ նոր, հասարակ կտորից կարած շոր, ահա բոլայ աղջկայ իւր հօր տանից տարած օժիտը, որոնք և նորա ամենամանրաժեշտ իրերն են:

Բոշաների հարսանիքը թէև զուրկ է արտաքին շքեղութիւնից, բայց շատ հետաքրքրելի է իւր օտարոտի ծխակատարութիւններով: Առատ օղին, որ բոշաների ամենասիրելի խմիչքն է, միջոց է տալիս բոշային անչափ արբելու և ուրախանալու: Այդ առանց այն էլ մշտազարմ ժողովուրդը անձնատուր եղած ոգելից խմիչքի ազդեցութեան, գոռում, դռում, երգում, պարում, սրախօսում, զարնանում է անընդհատ: Հարսանիքին մասնակցում են առանց բացառութեան բոլոր բոշաները. հարեան, բարեկամ, կամ ազգական փնտռող չը կայ. հասակաւոր, մեծ, փոքր, երեխայ, կին, աղջիկ և հարս, բոլորը անխտիր մասնակցում են այդտեղ: Ինչպէս ուրախութիւնը, նոյնպէս էլ վիշտը բոլորի համար է, ընդհանուր է. բոշան ինչպէս գիտէ ուրախանալ իւր ընկերոջ հետ, նոյնպէս էլ գիտէ վշտակցել նորան: Լացը կամ խնդումը, վիշտը կամ բերկրանքը, բոշաների մէջ անհատից անցնում է ընդհանուրին և փոխադարձ:

Պէտք է նկատել, որ բոշաները իրանց որդոց ամուսնացնում են շատ մատաղահաս. սովորաբար 15—17 տարեկան տղան և 12—15 տարեկան աղջիկը արդէն հասուն և ամուսնութեան համապատասխան են համարւում: Այդ վաղահաս ամուսնութիւնը պէտք է մեծ մասամբ վերագրել բոշաների վերին աստիճանի բարեբարոյ կեանքին, որ գերազանցում է բոլոր հարեան ազգերից: Յիշելու արժանի է այն աչքի ընկնող երևոյթը, որ բոշաները իրանց հայ անւանելով¹⁾ յաճախելով հայոց եկեղեցի, սերտ կրօնական կապերով կապւած լինելով հայոց հետ, միշտ խորշում են հայի հետ ամուսնանալուց, թէև վերջինս էլ պակաս չի խորշում և արհամարհում առաջինին: Ինչպէս տեղեկացանք իրանց բոշաներից, Ախալքալաք գաղթելու օրից, այսինքն 1828-ից մինչև այսօր միայն մի անգամ է տեղի ունեցել

¹⁾ Եթէ բոշային հարցնելու լինինք թէ՛ նա ի՞նչ ազգութեան է պատկանում, նա առանց տատանւելու կը պատասխանի—հայ, բոշաբէքէն հային նա անւանում է «կալարա», իսկ իրան՝ «լօմ»—ալտեղ ահա նա կարծես անգլիոսալցաբոր վիշտ է իւր օտար ծաղումը և անունը:

այդպիսի մի ամուսնութիւն հայ աղջկայ և բոշայ տղամարդու մէջ, չը նայելով որ բոշաներին խիստ դրդող պատճառներ կան այդպիսի խառն ամուսնութեան դիմելու: Բոշաները վերին աստիճանի սակաւաթիւ և սերտ համայնական կապերով ապրող ժողովուրդ են. դրականապէս կարելի է ասել, որ նոցա մէջ կանայք աւելի քիչ են, քան տղամարդիկ և որովհետեւ նոքա դրացի հայերի կամ այլ ազգութիւնների հետ չեն ամուսնանում, ուստի ստիպւած են մօտիկ արիւնակից ազգականների հետ խնամէանալու, որը պէտք է ասած հակառակ եկեղեցու օրինաց պահանջներին՝ նոքա միշտ կարողանում են դիւրութեամբ ծածկել և ամուսնութիւնը գլուխ բերել շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայ քահանաները ի մօտոյ չեն ճանաչում նոցա, ուստի և յաճախ խաբւելով պատկւում են արիւնակից ազգականներին: Զը նայելով որ մեր ձեռքում չունենք բուն ստատիստիկական տեղեկութիւններ, բայց մեր քաղաք տեղեկութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ բոշաների ամելութիւնը աւելի ցնտ է հայերից, որը անտարակոյս պէտք է վերագրել նոցա վարած ողորմելի ապրուստին և գուցէ արիւնակից ամուսնութիւններին:

VI

Ի՞նչ կասէք մի այնպիսի ժողովրդի համար, որ թէև տգէտ, թէև սակաւաթիւ, թէև բաժան-բաժան եղած և ցրւած այս ու այն կողմը, թէև զուրկ ինքնուրոյն անկախ դրութիւնից, զուրկ այնպիսի անհրաժեշտ տնտեսական պայմաններից, առանց որոնց ոչնչանում, կորչում է իւրաքանչիւր անհառ և ժողովուրդ իրանից թւով շատ և կուտուրայով բարձր ժողովրդի մէջ, չը նայելով այդ ամենաանպաստ պայմաններին՝ բոշան կարծես մի իմաստուն ժողովրդի գիտակցութեամբ շարունակում է իւր գոյութեան խուլ և տոկուն կռիւը: Մի պատառաբոյժ սնկի նման նա նստած մի ծառի բնին, հանգիստ ապրում է նորա հաշուվառանց թուլութեան կամ հիւանդութեան նշաններ երևացնելու:

Թէև կիսակիրթ ազգերի մէջ քիչ չեն մարդիկ, որոնց մէջ չափազանց վառ է ազատասիրութեան ոգին, բայց դա պայմանաւորւում է բնական երկրի կամ լեռների ներկայացրած բնական յարմարու-

Թիւններով, կամ ամբողջ ցեղի սերտ և անբաժան միութեամբ, որոնցից եթէ զրկւեն, անմիջապէս կ'ընճւեն, մինչդեռ՝ դոցա համեմատութեամբ աւելի զարմանալի, առաւել օտարութի է բոլայի ազատասիրութիւնը, որը ոչ ոք չի կարող նորանից խել. նա իւր ազատութիւնը ոչ թէ անմատչելի լեռների բնական ամրութիւնների մէջ է որոնում, ոչ թէ յանդուգն արշաւանքներով կամ հերոսական քաջութեամբ է պահպանում իւր ազատութիւնը, որը նորա համար ամեն բանից թանկ է, այլ այնպէս, կարծես ամեն տեղ, ամեն երկրում նա ազատ է, որ բղխում է բոլայի ամբողջ էութիւնից, նորա հասարակական կազմակերպութիւնից, և որ գլխաւորն է, նորա կենցաղավարութեան և ապրուստի տարապայման բնաւորութիւնից:

Բոլան ապրում է ինքը իւր մէջ. չափազանց կղզիացած է նորա դրութիւնը շրջապատող ազգերի նկատմամբ, նա համարեա բոլորովին կտրւած է արտաքին աշխարհից. մի օր նա կ'երևայտորա կամ նորա առջև, կը խնդրէ, կը պահանջէ իւր հացը, իւր ապրուստը: Այս է նորա ունեցած շփումը դրսի աշխարհի հետ, ուրիշ շատ հազազիւտ դէպքերում նա գործ կարող է ունենալ օտար հասարակութեան հետ: Եթէ նորան խանգարող չը լինի, նա գուցէ մոռանայ էլ թէ իրանից զատ ազգ, կամ ժողովուրդ գոյութիւն ունի. նա նոցա գոյութիւնը ճանաչում է նոցանից ստացած փրշրանքներով, ուրիշ կերպ նա չի տեսնում, չի թափանցում իւր շուրջը ապրող հարեան ազգերի կեանքը և չի թողնում, որ իւր հասարակութեանը չը պատկանող միօտար անհատի հետաքրքիր աչքերը դիտեն իւր ներքին մի օրինակ կեանքի մանրամասնութիւնները: Երեխայի թեթեամտութեան և զարճասիրութեան հետ, նա ունի իւր համայնքի կեանքին վերաբերող խիստ ծածկամտութիւն ու զաղտնապահութիւն. Օտարի ներկայութեամբ նա գործ է ածում իրան միայն հասկանալի մի լեզու, որ իւր պապերի լեզւի քնացորդն է: Հրէայի տոկունութեան հետ, նա ունի չինացու ծածկապահութիւն, ուստի ամեն հնարաւոր միջոց նա ձեռ կ'առնէ ծածկելու, վարագուրելու իւր թէ հասարակական կազմակերպութիւնը և թէ ընդհանրական կեանքը. այդ պատճառով բոլային ամեն ոք ծանօթ լինելով, համարեա ոչ ոք չի ճանաչում իսկապէս:

Բոշաները իրանց բոլոր գործերը կարգադրում և վերջացնում են իրանք իրանք, առանց օտարի միջնորդութեան. դեռ ոչ մի դատաւորի ականջին բռնաչի դանդատ չի հասել, ոչ մի դատարան բոշան յօժարակամ չի այցելել, ոչ մի դատարանի սեմից բռնաչի ոտը չի անցկացել, ոչ մի աքսորավայր բռնաքսորականի երես չի տեսել. դեռ ոչ մի բռնաչ չի մեղադրւած քրէական յանցանքի մէջ: Ահա բռնաչի ամենավերջ, ամենակատարեալ կողմերը, որոնք կարող են նախանձ յարուցանել նոյն իսկ նոցանից շատ աւելի քաղաքակիրթ ազգերի մէջ: Այդ յատկութիւններին պէտք է մեծ մասամբ վերագրել բռնաների ինքնազոյ կացութիւնը: Օտար հասարակութեանը ոչ մի հանգամանքում մազաչափ վնաս չի տալիս բռնան. չի գողանում, չի թալանում, չի կռւում նորա հետ: Կռիւ պատահում է իրանց բռնաների մէջ, որը հայհոյանքից և տուր ու դմբոցից ղէնը չի անցնում: Բոշան ղէնք չունի և որովհետեւ մեր դիտեցածներից դեռ ոչ մինը մեղադրւած չէ սպանութեան և առհասարակ քրէական յանցանքի մէջ, ուստի չենք վստահանում ասելու՝ թէ բռնան ընդունակ է արդեօք որ և է խոշոր յանցանք գործելու կամ սպանելու: Որովհետեւ նա հասարակութեան խաղաղութիւնը երբէք խանգարած չէ, ուստի նա ոչոքի, նաև կառավարութեան ուշադրութիւնը չգրաւած չէ իւր վերայ: Նա, եթէ չը յիշենք դժւար հարկառութիւնը, կառավարութեանը ոչ մի հոգս չի պատճառում իւր հանգիստ և խաղաղ նիստ ու կացով:

Ի հարկէ չի կարելի երևակայել մի ժողովուրդ, որ որ և է ներքին նոյն իսկ թեթեւ խռովութիւններ չունենար, որոնց զաղարացնելու, և խռովութիւնը վերացնելու համար անհրաժեշտ պիտի լինեն կամ օրէնք և կամ հեղինակաւոր ազգեցիկ անձնաւորութիւններ: Այսպէս էլ բռնաները թէև փոքրիկ, բայց իբրև մի ինքնուրոյն և նեղ համայնական կապերով ապրող նահապետական ժողովուրդ, իւր թէ արտաքին և թէ ներքին գործերը կառավարող ներկայացուցիչ ունի որ կոչւում է աթոռակալ:

VH

Աթոռակալին ընտրում են իրանք-բռնաները, ծեր և պատկառելի անձներից առաւել արժանաւորին՝ և մի պահպանիչով հաստատում է նորան հայ քահանան։ Աթոռակալը բռնա-համայնքի մէջ մեծ պատիւ է վայելում։ Բոլոր հասարակական գործերի հոգացողը, քննողը և կարգադրողը աթոռակալն է։ մասնաւոր վէճերը, կռիւները մանաւանդ ծեծը, որ խիստ սովորական է իրանք-բռնաների մէջ, դատում և վերջացնում է նոյն աթոռակալը։ աչդ է պատճառը, որ բռնաները համարեան չեն դիմում պաշտօնական դատարանը իրանք վէճերը քննելու համար։ Հարսանիքի և այլ հասարակական հանդէսների ժամանակ նա քահանայից յետոյ երկրորդ տեղն է բռնում։ նոյն իսկ շատ մասնաւոր, զուտ ընտանեկան բնաւորութիւն կրող գործեր ևս, երբ հասարակութեան այս կամ այն անդամի համար հարկաւոր է մարմնաւոր կամ հոգեւոր իշխանութեան դիմել, առաջ է անցնում աթոռակալը։ վկայել թէ նշանուող աղջիկն ու տղան ազգականներ չեն, նշանադրութիւն կամ հարսանիք գլուխ բերել, պսակի հրաման կամ թոյլատուութիւն ստանալ և այլ զանազան մեծ և փոքր գործեր կատարել բոլոր ժողովրդի կողմից, ահա այս է նորա պաշտօնը։ Հասկանալի է, որ աչդ բոլոր գործերը նա կատարում է առանց որ և է վարձատրութեան, այլ ճիւղ Այդ բոլորի փոխարէն, ինչպէս ասացինք, նա վայելում է մեծ յարգանք և պատիւ։ նրա խօսքը բոլոր հասարակութիւնից պատգամի տեղ է ընդունւում։ և եթէ աթոռակալը մի քիչ խելացի և ազդեցիկ մարդ է, իսկական իշխանի դեր է կատարում նոցա մէջ։

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, աթոռակալը-ը մի տեսակ ընտրողական ցեղապետի նշանակութիւն ունի, որ հարկաւ, նոցա հնազոյն առաջնորդ—ցեղապետների նսեմ մնացորդն է, ինչպէս շէյխը քրդերի մէջ։

Առաջ, քանի որ բռնաները քրիստոնեայ չէին, գուցէ այժմն իսկ մեզ անծանօթ բռնա ցեղերի աթոռակալին քահանան ի հարկէ չէր կարող հաստատել։ Դա առաջացել է քրիստոնէութիւն ընդունած օրից։ Այս հանգամանքը մեզ առիթ է տալիս մատնանիշ անելու բռնաների բարեպաշտութիւնը առհասարակ և այն նշանակութիւնը

որ նոքա տալիս են հայ հոգևորականներին, նոցա միջոցով հաստատել տալով իրանց աթոռակալին։ Հոգևորականներին նոքա շատ լարգում և պատուում են և նոցա վերաբերմամբ համեմատաբար առատաձեռն են։ Տղամարդկանցից առաւել բարեպաշտ և ժամասէր են բոլա-կանայք։

Զը նայելով այդ հանդամանքին՝ հասկանալի է, մասամբ հոգևորականութեան անուշադրութիւնից, մասամբ իրանց բռնաների անհետաքրքրութիւնից և տգիտութիւնից նոցա կրօնական հասկացողութիւնները չափազանց սահմանափակ և վայր ի վերոյ են։ Բոշան միայն զիտէ Վեսուս-Քրիստոսի անունը, առանց սակայն մի որոշ հասկացողութեան կամ զաղափարի որ արտայայտում է այդ անունը, զիտէ նոյնպէս անորոշ Մարիկ, Մայր-Ասուածածնի անունը, զիտէ հայ-քրիստոնիս պէս խաչ հանել երեսը և մի քանի բառեր հայր-մերից։...

Ահա այս է նորա կրօնական հասկացողութիւնների ամբողջ պաշարը։ Սորանից դուրս նա ոչ իւր կրօնի, ոչ իւր եկեղեցու և նորա առանձնացատկութիւնների և ոչ էլ նորա դաւանաբանական տարբերութիւնների մասին որ և է հասկացողութիւն կամ զաղափար ունի։ Մի հարցման միայն նա կը պատասխանի դիւրութեամբ, կարծես ուզելով հասկացնել, թէ քո բոլոր հարցերիդ պատասխանը որոնիր այդ բառի պարունակութեան մէջ՝ լես հայեմք. և այդ բառով, այդ լակոնական պատասխանով նա հասկանում է իւր կրօնը, իւր դաւանութիւնը, իւր եկեղեցին, այլ և իւր ազգութիւնը ամբողջապէս։ Կարծում ենք, որ բռնաները միշտ հաւատարիմ կը մնան իրանց կրօնին, եթէ աչքի առաջ ունենալու լինենք բոշայի բարեպաշտութիւնը և իւրաքանչիւր նորութիւնից խորշիլը։ հետաքրքրելի է իմանալ թէ Տաճկա-Հայաստանում բողոքական և կաթոլիկ միսիօնարները բռնաներին էլ քարոզում են և ինչքան յաջողութիւն են գտնում նոցա քարոզելում։

Դիւրին է եզրակացնել, որ բոշան իւր կրօնական աղքատիկ հասկացողութիւնների պակասը պիտի լրացնէր սնոթիտպաշտութիւնով և նախապաշարմունքով, որ շատ յատուկ է զարգացման ստորաաստիճանի վերայ կանգնած թուլամիտ և տգէտ ժողովրդներին։ Բայց իրօք այդպէս չէ։ Հետաքրքրական է այն խնդիրը, թէ ինչ պատ-

մական նպաստառիթ պայմաններ թելադրել են բոլաներին քրիստոնէութիւն ընդունելու: Որովհետեւ բոլան անընդունակ է հասկէս ըմբռնելու քրիստոնէութիւնը, ուստի անհաւանական է ենթադրել, թէ քրիստոնէութիւնը նորանից վերացրել է սնոտիապաշտութիւնը. որը չի կարողացել վերացնել քաղաքակրթութիւնով բոլայից շատ աւելի բարձր հայ ազգի միջից:

Այսպէս թէ այնպէս իրողութիւնն այն է, որ բոլան աւելի քիչ նախապաշարմունք ունի, աւելի սակաւ սնոտիապաշտ է, քան հայը և գուցէ ունեցածն էլ ըստ մեծի մասին նա ընդունել է քրիստոնէութեան հետ հայից:

Մի աչքի ընկնող երևոյթ էլ այն է, որ բոլաները ուխտ զնալ չը գիտեն համարեան. մինչդեռ թուրք, քուրդ, նոյն իսկ եղիզ կարելի է տեսնել հայոց այս կամ այն սրբավայրին ուխտ զնացած, բոլաները այդպիսի տեղեր շատ սակաւ է պատահում որ յաճախեն:

Սակայն ինչպէս կրօնական հասկացողութիւնների պաշարը, նոյնպէս և զանազան նախապաշարմունքների սակաւութիւնը և ուխտադնացութեան բացակայութիւնը մեզ չը պիտի զարմացնեն. բոլան բարդութիւն չի սիրում, նորա միտքը զանազան բարդ կրօնական և փիլիսոփայական, նոյնպէս և ցնորամիտ նախապաշարմունքներ ըմբռնելու անընդունակ է. նա միանգամայն աւելորդ է համարում իւր միտքը ծանրաբեռնել այդպիսի աւելորդութիւններով. բոլայի մտաւոր կեանքի հիմնաւոր թելը՝ պարզութիւնն է, թեթեւ, դիւրըմբռնելի, սակաւ մտաւոր ճիգ պահանջող գաղափարներ, որոնք դիւրութեամբ պահւում են յիշողութեան մէջ: Մենք այսպէս ենք բացատրում այդ երևոյթները:

VIII

Բոլաների նիստ ու կացը անմաքուր, պարզ և հասարակ է: Բոլայի խրճիթը, որ նոյն իսկ անաւնի հարուստների մէջ կատարեալ աղքատութեան կերպարանք է կրում, իւր սիրով անընչասիրութեան, անփառամոլութեան ճշգրիտ պատկերն է: Նորա խրճիթը մտնելով, որ սովորաբար բաղկացած է բակից, գոմից և տանից, որտեղ քնում և ճաշում են ըստ մեծի մասին, նոյնպէս և օդայից, որ գոմի մի մասն է ծակ տախտակներով միայն նրանից բաժանւած,

որ այնտեղից ստանալ իւր տաքութիւնը, այդ խրճիթում կը տեսնէք մի թռնիր, որ ձմեռը գործ է ածւում իբրեւ վառարան և քուրս ու մի քանի կաւեայ ամաններ—«թղուղներ» և «կծուճներ», մի անկիւնում դարսած հնոտիք և կապերտների կոորտանք, որ անկողնի և նստաշորի տեղէն ծառայում, և մի փայտեայ շարք»¹⁾։

Տան միւս անկիւնը, զոմ կոչւածը, կապած է լինում բոշայի անբաժան ընկերը, հլու աւանակը, որը նորա թափառաշրջիկ երթեկեութեան ընկերն ու նորա թեթեւ հարստութեան տեղից տեղ փոխադրողն է։ Վերեւ մենք յիշեցինք թէ, էշը ի՞նչ արժէք և պատիւ ունի բոշաների աչքում։ Ի դէպ, այստեղ դնում ենք մի անեկ-դոտի բնաւորութիւն կրող պատմութիւն, որ ցոյց է տալիս թէ բոշաները ի՞նչ տեղ են յատկացնում իրանց միակ սիրելի կենդանուն։ Բոշաները խնդիրով դիմում են Կարապետ սրբազանին և նիւթական, կենդանի օրինակով հասկացնելու համար նորա հօգուցութիւնը և իրանց անգորութիւնը, բերում են հետեւեալ համեմատութիւնը. «Հոգեւոր տէր, տուն օր կաս, իտի մե, պօղ-էշն ես. մենք օր կանք, քու պոչիտ տկի ճանճերն ենք։ Ուզենաս սխմես սատկեցնես կը, ուզենաս բաց թողնես, մեզի կ'ազատես կը»։

Սեւ շատ հասկանալի է այդ յարգանքի պատճառները որ նոքա տաճում են դէպի անասունը։ Ինչպէս որ առանց եղների երկրագործ չի կարող լինել, ինչպէս որ առանց մզրախի քուրդը մի խղճալի արարած է, այնպէս էլ բոշան առանց իշի մի անգէն զինւորի է նման։ Ամենաաղքատ բոշան էլ մի հատ էշ պիտի ունենայ, իսկ քիչ թէ շատ աչքի ընկնողը մի քանիսն է ունենում։ Ումանք, որոնք արդէն քիչ թէ շատ հաստատաբանակ են դարձել, սկսել են ձիեր ևս պահել. սովորաբար էգ ձի են պահում, որոնց խառնելով էշերի հետ, թանգ գնահատուող ընտիր ջորիներ են առաջացնում։ Բոշաների պարապմունքների թւում մենք մոռացանք յիշելու, որ էշ, ձի և ջորի ճանաչելու, նոցա հիւանդութիւնները բժշկելու և կռտելու մէջ բոշաները խիստ հռչակած և հմուտ վարպետներ են։

¹⁾ Սարք կոչւում է այն գործիքը, որի վրայ մաղ են գործում, Դա մի փայտեայ քառակուսի է լար և նման այն գործիքին, որի վրայ օրիորդաց ուսումնարաններում ասեղնագործում են—«քարկետ» կոչւածը։

Բոշաները հագնում են այն ժողովրդի հագուստը, որի մէջ ապրում են և խիստ ձկունութիւն են ցոյց տալիս ընդունելու այն ժողովրդի հագուստը և լեզուն, որի հետ ամենամերձ յարաբերութիւն ունին:

Նոքա խօսում են մեր գաւառական բարբառներով. Թէև անսխալ, բայց մի առանձին արտասանութիւնով և շեշտով, որ անմիջապէս ծանօթ մարդու ականջին է դիպչում: Եթէ որ և է զաղտնի բան է ուզում խօսել բոշան իւր ընկերոջ հետ, նա գործ է ածում բոշայերէն լեզու, որ նոցա հին, մայրենի լեզուի մնացորդն է: Այդ լեզուն արդէն դործածութիւնից դուրս է եկել և համարեան մոռացութեան աստիճանին է հասել, այնպէս որ երիտասարդներից ոմանք համարեան չը գիտեն այդ լեզուն: Նորա բառերի մեծագոյն մասը մոռացւել է արդէն և մնացել է միայն ամենագործածական մասը, որի պակասը բոշաները լրացնում են հայ և թուրք բառերով: Հէնց մնացածն էլ այնքան խախուռ է, որ, ինչպէս կը նկատէ ընթերցողը ներքեւը դրած օրինակից, նրա բայերը կորցրել են իրանց խոնարհման ինքնուրոյն ձեւը և խոնարհւում են հայոց բայերի պէս:

Ահա, ստորև դնում ենք երեք տուն բոշայերէն «խաղ», որոնցից մինը ուստա Հանէսի և միւսը հուշակաւոր ուստա Վանօ-ի ասածներիցն է (երկուսն էլ բոշա-երգիչ-աշուղներ են):

I

Հանէս օղլին պակրեց լոմ եմ ուշաւեցէք տլարիս:

— Հանէսի որդին ասաց՝ բոշա եմ խօսացէք անունս

Ակմը կայէն, չտար կայէն, աթ մը կայէն ակ կայէն

մէկ ժամանակ, չորս ժամանակ, հինգ ժամանակ, մէկ (ամեն) ժամանակ,

Լոմ մը վեսաց Ֆենար, սաւը սընքէր պակրածս

բոշա մի նստած լինէր պատեղ՝ հիմնովին հասկանար ասածս

Ակ մը կայէն, չտուր կայէն և այլն ¹⁾,

մէկ ժամանակ, չորս ժամանակ և այլն:

Վեսողները կամ նա ջան է, աթաւէս լէ դմրաւիս

նստողները բան չը գիտեն, ձեռքէս առնեն սազս

¹⁾ Այս սողը ամեն նոր տողից լատոկ կրկնւում է:

Հեւաւ կը կամաւորէք փանեցէք սիս աւես ջէ խլաւիս
աչնպէս բաներ ասացէք՝ գլխիցս ելնէ միտքս
Ակ մը կայէն և այլն:

II

Ուստա, աւեմ դու գայիդ կետամբ ես պաշտաս
—վարպետ, դամ մօտդ, ինչ ունիս հետս
Սամլի կարեմ՝ ճարիս, բանթեմ կու դաստաս աս
չինում եմ մաղս, կապում եմ տասը-տասը
Պհու որով նայեմ նարարիս պաշտաս
չատ մեծ չեմ (որ) ընկնես հետս
Լորեցիբ իսս, մանուս ես մանուս
գտար թէ որ ՝ մարդ ես մարդ:

Ուստա Վանօն պակրեց տերաւեն թաճլիս
վարպետ Վանօն ասաց իրանից երդ (խաղ)
Կամ նա ջան ես իսս նա պէս ես մաճլիս
բան չը գիտես եթէ չը մտնես հաճդէս
Սոլաւնոց կանեմ կու սնանես կու զիս
չնեբոց կ'անեմ (կը) ճանաչես կը ինձ
Լորեցիբ իսս մանուս ես, մանուս
գտար թէ որ՝ մարդ ես, մարդ:

Դ) Ալսիճքն՝ թէ որ գտար հան եւ ուկը: